

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XIII. KÖTET. — 9. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
RECLUS ELISÉE

FÖLÖTT

LÓCZY LAJOS

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1908. évi február 24-én tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL.

Ára 80 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

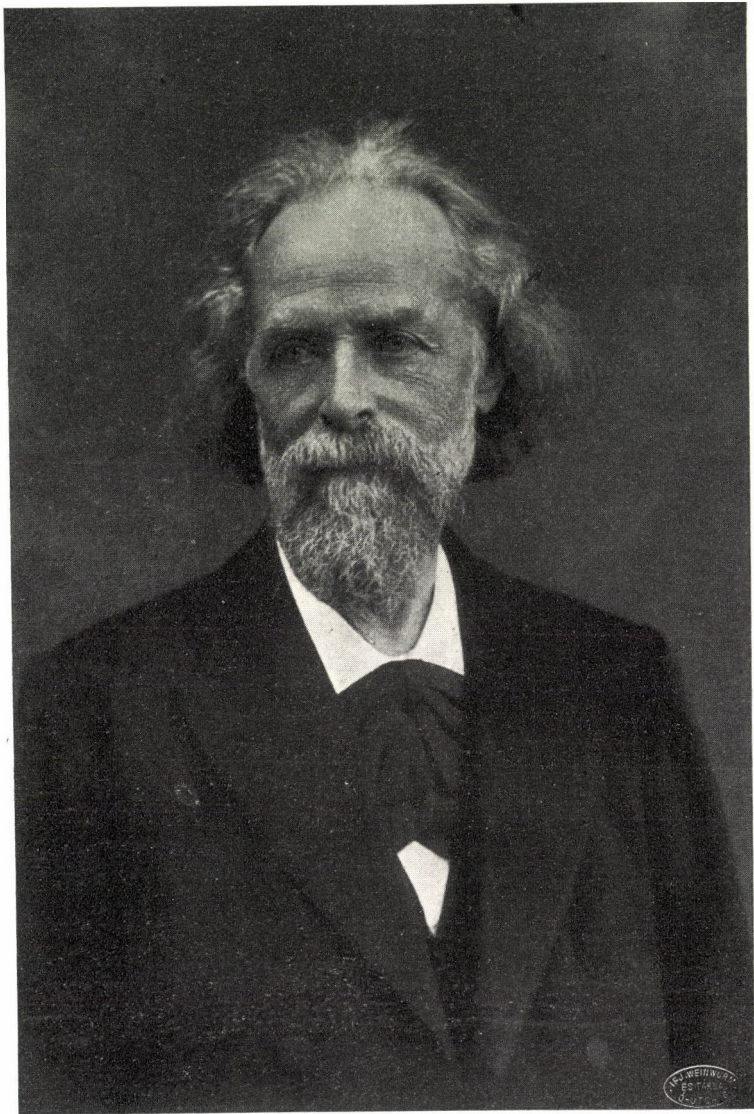
1908.

MAGYAKADEMIA
KÖNYVTÁRA

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fil.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. KÖTET.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— > 20 >
III. KÖTET	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. KÖTET	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >

Erősi Recluz

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

RECLUS ELISÉE KÜLTAG EMLÉKEZETE.

LÓCZY LAJOS r. tagtól.

Az 1905. évben gyorsan egymásután két hírneves geográfus fejezte be pályafutását.

Július hó 4-én Reclus Elisée költözött el az élők sorából, október hó 6-án pedig báró Richthofen Ferdinánd kezéből hullott ki a toll. Reclus szívbjában halt meg, Richthofen életét agyszélhűdés oltotta ki. A véletlen összetalálkozásokat még egy eset szaporította: Richthofen utolsó nyilvános szereplése a berlini földrajzi társaság 1905 július 8-iki ülésén Reclus elparentálása volt.

A nagy német földrajzi tudósnak méltó kortársa volt a páratlan tollú földrajzi író, a kinek szokásos emlékezetét feleleveníteni az Akadémia hálás köszönettel vett megbízása az én nagy tisztességemmé tette. Nem valék szerencsés Reclus személyes ismerősei közé tartozni. Egyszer láttam őt csak: zürichi diákkoromban, az 1872. év telén; ekkor érkezett mint száműzött Svájcba, az 1871—72-iki kommunista párisi forradalom leverése után, mint ezen véres mozgalomnak egyik fegyverese.

Feltűnés nélkül, csaknem titokban fordult meg ekkor a zürichi egyetem és főiskola professorainál. Eltávozása után figyelmeztetett csak egyik professorom, a kinek lakásán dolgoztam, hogy íme, most ment el a »communard« Reclus. Jól emlékezem a »La Terre«-nek a tudós körökben akkor már hírneves írójára; ugyanazon alacsony szikár, termetű, bozontos hajjú, szúrós szemű alak van harminczöt év előtti időből előttem, mint azt utolsó éveinek képein látom.

Reclus Elisée nem tartozott a czéhbéli tudósok közé, mert sem önálló kutatások, sem felfedező utazások nem fűződnek nevéhez. A földrajz népszerű irodalmában azonban az ő tolla felülmult mindent, a mit eddig a Földről írtak. Alapos előkészítéssel, nagy utazások tapasztalataival felfegyverkezve, ragyogó stylusban írta le Reclus a Föld természeti jelenségeit, országait és társadalmait. A költői lendületű írásmódon kívül még az teszi fölöttébb élvezetessé Reclus könyveit, hogy elfogulatlanul írt és a politika, a mely épen a földrajzi ismeretekben jeleskedő nemzeteknél az imperialisticus törekvésekkel szövődik egybe, a földrajzi leírásokban Reclus nagy egyetemes földrajzában nem is mutatkozik.

Az emberiség általános szeretete, önzetlen, nemes altruissussal társulva, jellemzi Reclus minden munkáját. Rajongva nézi a természet szépségeit, keresetlenül, gyönyörű tollal fejtegeti és magyarázza a Föld életjelenségeit, a rajta végbemenő változásokat; az emberek dolgait pedig meleg szavakkal illeszti be abba a tökéletes leírásba, a melyhez hasonló a Földről egyhamar nem készül el. Ezért nemcsak a francziák, a kiknek irodalmát gazdagította, becsülték, hanem megértette, megszerette leírásait az egész világ.

Annál nevezetesebb Reclus műveinek ez a jellege, mert ő maga, felfogása és eszményeinél fogva, egész életén keresztül rendíthetlenül következetes radikális meggyőződésű politikus volt. Rajongott elveiért és érettük nem egyszer ment a veszedelembé. Férfikora nagyrészt politikai számkivetésben töltötte és idegenben is halt meg. Egyéniségével nem tudott beleilleszkedni sem a társaságokba, sem szaktársai körébe. Vajjon ő volt-e hibás ezért, avagy az európai társadalom, a mely nem tűr eltérést szokásaitól és eszméitől?

Reclus nagy szíve az egész emberiség boldogságáért hevült. Nyelvi, nemzetiségi és társadalmi választó falak állják útját álmai megvalósításának. A társadalom dogmákon épült föl, e dogmák ellen szóval, tollal és karddal küzdött és életének rendje is a vallási és a társadalmi dogmatikus törvények ellenére folyt le.

Politikai meggyőződését, társadalmi elveit azonban földrajzi műveiben sehol nem hangoztatta. Reclusnál szigo-

rúbb tárgyilagossággal még nem írt senki földrajzot és történetet.

Általános elemzés helyett egyéniségéről legjobb megértést Reclus hányatott életének leírásából meríthetünk, a melyet külföldi biographusainak, szoros barátainak közleményei alapján adok elő röviden. Reclus Elisée Franciaország Gironde megyéjének Sainte-Foy-la-Grande nevű városkájában, 1830 márczius 15-én született. Atyja, Reclus János, protestáns lelkipásztor volt. Az apának tökéletes jellemét, szívós energiáját örökölte másodszületett fia, Elisée is. A soktagú család — 12-re növekedett a gyermekek száma — fentartásához az édesanya is erősen munkához fogott: fiatal leányok számára nevelőintézetet szervezett és azt élete fogytáig vezette. Tulajdonképen a családaya volt a pénzkereső, mert a nemeslelkű pap mindenét hajlandó volt sínlődő híveivel megosztani.

A szegénység közben is nemesen munkálkodó és áldástosztó családfők példája valamennyi gyermekükbe beoltotta azt a szellemi erőt, a mi az embert, bármilyen tehetségű legyen is, a közepszerűség fölé emeli.

A legidősebb fiú, Élie, mélyen gondolkozó philosophus és anthropologus volt; Elisée egyik öcscse, Onésime, geographus, egy másik mérnök és egy harmadik nagy hírnevű orvos lett. Egyik húga Madame Dumesnil, húsz éven át Reclus Elisée állandó munkatársa volt.

Rendszerint az első gyermeki benyomások szülik a hajlamot valamely hivatáshoz. Ott, a hol Reclus Elisée született, a Dordogne folyó mellékén elterülő alföldön, aligha villant volna fel benne a leíró földrajzi tehetség. Apja azonban még kis korában paróchiát változtatott; legdélibb Franciaország valamelyik szét-szórt protestáns hitközsége, a Pirenaeusok alján fekvő béarni Orthez és Castelarbesben lakó hívek hívták meg papjuknak. A Pirenaeusok sziklás hegyei, völgyei, a rohanó Pau folyó moraja keltették fel Elisée-ben a természet iránti lelkesedést és a földrajz iránti hajlamot. Papnak szánta őt Élie bátyjával együtt a lelkészkező apa; ezért a szigorú erkölcsű morva testvérek nyugatporoszországi híres neuwiedi intézetébe küldte őket. Classicus középiskolai nevelésben részesültek ott és a mesziről összesereglett iskolatársak között megnyílt a látókörük.

Gymnasiumi tanulmányaik végeztével előbb a st-foy-i protestáns collegiumba, majd a montaubani protestáns fakultásra került a két fivér. Azonban pap egyikből sem lett.

Az 1848-ik év mámoros szelleme a februáriusi forradalmárok közé röpitették őket. A földközi tenger mellékére mentek Itáliába harcolni, a mikor pedig onnét hazatértek az olaszországi szabadságharc leveretése után, száműzettek Franciaországból.

Ritter Károly ekkor volt dicsősége tetőpontján; mindenütt felpeszdült a földrajzi ismeretekérti vágyódás; a két Reclus 1849-ben gyalogszerrel, kenyérral és vízzel táplálkozva ment Berlnbe. Ott Ritter Károly előadásai és Humboldt Sándor poetikai nyelven írt munkái alakították Elisée egész irányát és életének munkásságát.

A berlini egyetemről, telve tudással, lelkesedéssel és tettvágygyal, 1851-ben ép akkor érkezett haza Strassburgon át gyalogosan a két fivér, a mikor III. Napoleon deczember 2-iki államcsinyjét elkövette.

Az új császárság ellenségei között volt a két Reclus is, ezért újra száműzetésbe kellett menniök. London, Írország, majd Észak- és Dél-Amerika voltak vándorlásaik színhelyei. Reclus Elisée ekként megismerkedett az angol-szász művelődéssel és annak északamerikai átfarmálódásával; az Egyesült-Államok északi és déli tartományai akkor már farkasszemet néztek egymással. Dél-Amerikában három évig tartózkodva, az indiai vérrel kevert spanyol amerikaiak jellemét és gondolkodásmódját behatóan tanulmányozhatta. Sőt még ültetvényekkel is bajlódni próbálkozott. A krimi szerencsés háború megerősítette III. Napoleon trónját; ekkor Eugenia császárné befolyása következtében 1856-ban általános amnestiában hívta vissza a császár a francia száműzötteket, 1857-ben érkezett vissza hazájába a két Reclus és ettől kezdve számíthatjuk Elisée-t a geographusok közé.

A mult század derekán hatalmasan fellendült Párisban a tudományos élet és a francia »gloire« minden téren tevékenységet teremtett.

Reclus Elisée élénk részt vett a hirlapírásban és a folyóirat-irodalomban; a Revue des Deux Mondes rendes munkatársa lett. Czikkeiben leírta az eseményeket, a melyek az északamerikai

secessiók háborút megelőzték. Természetesen Lincoln Ábrahám pártján állott és az északi államok igazát hirdette. Ezért az északamerikai követ nagy összeggel kívánta őt megajándékozni; azonban Reclus sértődve utasította azt vissza.

Joanne Adolf kiadó volt a kezdő írónak vezető barátja és pártfogója; 1860—1864 között ennek útikalauzait szerkesztette, miután már 1858-ban családot is alapított. Életének e boldog és csendesebb szakában látott napvilágot a népszerű földrajzi irodalom gyöngyszeme, a »Histoire d'un Ruisseau«; a Piréneusokról lerohanó patakról szól. E gyönyörű kis könyv íróját lelkesítette azonban legjobban, széles körökben még nem hatott.

Váratlanul jelent meg 1868-ban a »La Terre« első kötet, mely a continensekkel foglalkozik, a következő évben pedig az oceánnal, a levegővel és az étellel foglalkozó kötet.

Alig van irodalmi nyelv, a melyre Reclus Elisée e gyönyörű munkája lefordítva ne volna.

»A Föld és életjelenségei« reformálták az egész földkerekségen a földrajz iránti felfogást. Ritter Károly emelte a geographiát a tudományos disciplinák sorába, Humboldt gyűjtött természettudományi adatokat hozzá. Ma is a német geographusok, — Richthofen iskolája — a földkéreg morphologikus ismeretére helyezve a tudomány művelésének kiindulását, vezetnek. Mind-ezen koripheusok azonban a magasabb tudományú körökben és az egyetemeken hódítottak; a nagy olvasó közönséget és a legfogékonyabb ifjúságot még nem lelkesíthették. Réclus Elisée azonban »La Terre«-je ragyogó hangjával és azzal az irányával, mely a harmóniát kereste a Föld összességében és minden életjelenségének leírásában: a szívhez, a lélekhez, nemcsak az észhez szólott.

Nemcsak remek szövegével, hanem térképeivel és szép rajzaival is, a melyek sokszor száz szórál is jobban magyaráznak, hatott a könyv. Franciaországban hat kiadást ért ennek két vastag kötete és kis rövidített, 2 frankos kiadását is szelvényben olvassák.

Alig fejezte be Réclus Elisée ezt a munkáját, mely az eddig ismeretlen író az egész földkerekségen híressé tette, a mikor kitört a francia-német háború és Páris a németek ostroma alá

került. Reclus is fegyverbe állott és a védelem léghajós-osztályának egyik vezető emberévé lett. A postagalamb- és léghajós-hírszolgálat szervezésében nagy érdeme volt.

Csakhamar azonban kevésbé rokonszenves politikai események közé keveredett. Az igazi geographus mindig idealista is egyszersmind. Reclus politikai és társadalmi nézeteit nem hirdette ugyan könyveiben, de szerintük élt és a mindennapos élet politikai kötelességeit is megegyeztetette velük. Socialista volt szívvél-lélekkal a communismusig; annak a politikai pártárnyaltnak a híve, a melyet akkor »Internationale«-nak neveztek.

A német sereg Párison való átvonulása után, márczius 2-án fegyvertelenül maradt a főváros. Féljüketvesztett socialistái a városházát hatalmukba vették és márczius 15-én a községek autonómiájára fektetett kormányformával fordultak a köztársaságiak ellen.

Párist most már a francziáknak kellett újra bevenni. Rövid időre megújultak a nagy forradalom vértfagyasztó eseményei, sőt talán borzalmasabbak voltak gyors lefolyásuknál fogva azoknál.

Reclus is a »communardok« között volt, még abban az irányban is, mely az egyházi és a polgári kötést a család törvényességére nem ismerik el.

A »commune« azonban minden törekvése mellett sem nyervehette meg Reclus Eliséet a kormány tagjának. Csak közkatonának állott be a csapatba. 1871 április 5-én részt vett a Versailles felé való kirohanásban; ekkor a köztársaságiak elfogták. A lázadókkal kérelhetetlen kegyetlenséggel bántak az ostromlók: gonosztevékként hurczolták őket a bresti bagnoba. Még szerencse volt, hogy ekkor került a köztársaságiak kezébe; mert Páris bevételkor, megboszulandó a communardok és petroleurök pusztításait és kivégzéseit, a kik a túsokat is lefejeztették, nem adtak kegyelmet és halomra lötték a levert federáltakat.

Reclust a novemberi haditörvényszék Uj-Caledoniába való deportálásra ítélte. Ekkor Európa legnagyobb tudományos tekintélyeinek aláírásával kértek számára kegyelmet a köztársaság akkori elnökénél: Thiers-nél.

A kegyelem nem is késett, annál is inkább, mert Reclus a commune vésznapjaiban, mint a Bibliothèque Nationale őre,

meg tudta védeni annak páratlan kincseit az általános rombolás és gyujtogatás közepette.

A deportálást örökös száműzetésre enyhítették.

Hontalanságát Svájcban a politikai menekültek nemzetközi azilumában kezdte meg. Mindenekelőtt Zürichbe jött; ekkor láttam őt Heim barátom és fiatal docenstanárom lakásán, a hol állandóan dolgoztam. Politikai csalódásai és a gályarabság kiállott szenvedései sem szellemét, sem testét nem törték le. De meglátszott rajta a kimerültség; az alig negyvenes korú férfiú, erősen ötvenesnek látszott,

A szabad kis hegyes országban, előbb a bájos Lugano tava mellett, majd a gyönyörű Léman-tó partján Genève-ben tartózkodott. Nemsokára kipihent lélekkel foghatott hozzá az édes és mindent felejtető munkához. »Histoire d'une Montagne« című remek kis könyve mintegy újjászületésének első megnyilatkozása volt. Ne keresse e gyönyörű munkában senki a szigorú tudományt, hanem szívja magába a svájci Alpok lelki benyomásait, a megnemesült kedély békülékeny hangját. Ekkor kiadója, a Hachette & Co. cég, nagyobb munkára ösztökélte, a »Nouvelle Géographie Universelle« megírására. Ez a Földdel és lakóival foglalkozik és conceptióját tekintve némileg ellentétben áll Reclus régibb nyilatkozatával, a melylyel a »La Terre« első kötetében a földrajz feladatát körülírja.

Ezen nagyszabású munka első kötete 1875-ben jelent meg, az utolsót, a 19-ik kötetet, 1892-ben fejezte be.

Ezzel a nagy munkával Réclus Elisée a jelenkor legnevesebb geographusainak sorába lépett. Bámulatos munkával, lelkiismeretes pontossággal készült ez a nagy mű. Ritter Károly »Allgemeine vergleichende Erdkunde«-ja támasztott előtte a geographiában olyan hatást, mint a Géographie Universelle.

Amaz a tudósoknak és ezek között leginkább a történészeknek szólt; Ritter a történelmi kutatás módszereivel emelte disciplináját a történelem sivár eszközeiből önálló philosophiai jellegű tudományyá. Ritter tanította meg a németeket a Földről gondolkozni és azokról a vonatkozásokról elmélkedni, a melyek a Föld jelenségei és az ember között vannak.

Az ő idejében azonban még nem ismerték annyira a Föld népeit és országait; az emberről szóló tüzetes ismeretek

a Földközi tenger mellékére és Elő-Ázsiára szorítkoztak. Ekként Ritter K. földrajza jobbára az ókori földrajz széles nyomokon való megújítása volt. Ő a Földet az ember multja kedvéért tárgyalta, jelenségeit a történeti események, országok, birodalmak keletkezésének és letűnésének megvilágításáért művelte. Ebben a tárgyalásban az általános teleologikus rendszer keretében az imperialismus is nyilvánult, a hatalomra törekedő németiség érdekében. A teremtés és praedestinatio elve lengi át Ritter philosophiáját.

Érthető volt, hogy 60—70 év előtt Ritter Károly a sociologusokat, philosophusokat és a történészeket egyaránt elragadta; az egyetemen és a társadalomban előkelő helyet szerzett a geographiának, mint a históriai és philosophiai tudományok között újonnan alapított disciplinának.

Ritter Károly doctrinair földrajza a korabeli iránynak és gondolkozásnak ízlése szerint való volt. Ritter Károly hatása alatt áll most is a német geographusok nagy része; sőt talán némelyek az ő imperialismusát túlhatják a pangermanismus cultiválásában.

A természettudományok föllendülése és a nagy expediciók eredményei a mult század végén temérdek új ismeretet halmoztak fel. Az elmélkedő, inkább deductivus, csaknem dogmaszerű törvényeket felállító földleírás helyébe, a mely Ritter összehasonlító egyetemes földrajzában megnyilvánult, a tapasztalatokon felépülő, minden részében szemléltető inductivus módszer és az evolutio philosophiája lépett érvényre a földrajz művelésében is.

Ennek az iránynak a terjesztője volt Reclus Elisée.

Ritter Károly a földrajzot a históriai, philosophiai tudományok között tette önálló disciplinává. Richthofen Ferdinánd a természettudományi, különösen a pontos geomorphologiai kutatásokkal vetette meg a kutató tudományos földrajznak alapját. Réclus Elisée pedig mintegy egyesítve Ritter és Richthofen törekvéseit, széles körökben nyert megértést és keltett érdeklődést a Föld ismerete iránt. A »Nouvelle Géographie Universelle« könnyed, ragyogó sylusa, adatainak bámulatos mennyisége, illustrationainak sokasága és ékessége a leíró földrajznak temérdek barátot szerzett és a leírás módszerére nézve iskolát alapított

Még egy dologban fog valószínűleg sokáig páratlanul állani a Géographie Universelle: tökéletes részrehajlatlanságában. Minden földleírás manapság az imperialismus és nacionalismus behatása alatt áll és az író akaratlanul is országát, nemzetét helyezi előtérbe. Reclus ép olyan szeretettel tárgyalta a távoli földrészek országait, mint Európát és Franciaországot.

A tökéletes altruista nyilatkozott meg minden sorában. A természetet szerette a Föld életnyilvánulásaiban, az embert is a természet keretében, mint a földi élet egyik nyilvánulását tekintette, azonban nem nemzetek és műveltségek szerint differenciálva, hanem ideális összességében.

Meglepő, hogy Reclus is, miként minden geographus előtte és utána, először tüzetesen csak a Föld természeti tulajdonságai-
val foglalkozott és a földrajz tulajdonképeni feladatait kizárólag a Föld physikájában látta. Első nagy munkájában, a »La Terre«-ben a második rész első fejezete e sorokkal végződik: »La géographie physique n'est autre chose que l'étude de ces harmonies terrestres. Quant aux harmonies supérieures provenant des rapports de l'humanité avec la planète qui lui sert de théâtre, c'est à l'histoire qu'il est réservé de les décrire«.

A Nouvelle Géographie Universelle utolsó kötetében azonban már (Dernier mot) gyönyörű szavakkal írja körül, hogy az emberiség evolúciója, nemzetek, művelődések felemelkedése és elterjedése, vándorlása, letűnése a Föld törvényeivel tökéletes harmóniában állnak. Ezen harmóniák kutatása volt jövőbeli célja, a mikor a »L'Homme et la Terre« írása közben, 65 éves korában, a toll kiesett kezéből.

Tehát Reclus is, miként valamennyi modern geographus, a természettudományi földrajz művelőjéből átalakult az emberi vagy történeti földrajz philosophusává. »L'Homme et la Terre« című munkája, a mely ennek a feladatnak volt szentelve, azonban befejezetlen maradt, alig hogy első füzetei megjelentek.

1890-ben Reclus visszatért hazájába és Sèvres-ben telepedett le. Az orosz anarchisták egyik vezetőjének, Kropotkinnak könyvébe (La conquête du Pain) itt írt előszót. Érthető, hogy ebben a főváros tövében fekvő gyárvárosban gyanús szemmel kísérte minden lépését a rendőrség. Megúnva a zárlatást,

1893-ban Páris déli kerületén fekvő Bourg-la-Reine-be vonult, majd ismét önkéntes számkivetésbe ment Angolországba utóbb Belgiumba.

1894-ben a bruxellesi Université libre meghívta Réclust az összehasonlító földrajz tanszékére. Előadásai azonban nagyon is szabadok voltak; az anarchiáról tartott nyilvános előadásai lehetetlenné tették még a Szabad egyetemen való maradását is. Ugyanebben az évben elvtársaival egy másik főiskolát, az »Université Nouvelle«-t alapította Bruxellesben. Ebben Élie fivérével együtt működött haláláig.

Belgiumban egy nagy földgömb elkészítésének terve fogamzott meg benne: 1 : 100.000 mértékben, 12½ méternyi átmérővel készült volna ez. A hozzávaló költséget, nemkülönben egy kartografiai intézet alapításához szükséges anyagi eszközöket megszerezni azonban nem volt képes.

Számos cikkben és előadásban terjesztette socialistikus eszméit belgiumi 10 éves tartózkodása alatt is. Azonban még egy nagyobb földrajzi munka is napvilágot látott tőle, az Onésime fivérével együtt megírt és 1902-ben megjelent »L'Empire du Milieu« (a khinai birodalom). Les Volcans de la Terre című posthumus munkája pedig a Bulletin de la Société belge d'Astronomie supplementumaként jelenik meg.

A nagy földrajzi társaságok Reclus-t »Nouvelle Géographie Universelle«-jének befejezésekor tiszteletbeli tagjukul választották; a londoni földrajzi társaság pedig díszremmel tüntette őt ki és elhunytakor az összes művelt nemzetek hírlapirodalma megemlékezett róla. A világszerte elterjedt tisztelet közepette Reclus halálában is a puritán egyszerűséget követelte magának.

Bárha a bresti gályafogság, a sok hányatás és talán a hiányos táplálkozás is régóta megtörték erejét, 1904 elejéig elég jó egészségben és nagy munkabírással volt. Ekkor Élie fivérének halála régi szívbaját végzetessé fejlesztette; 1905 július 1-én még dolgozott »L'Homme et la Terre« című munkáján, a mikor július 4-én kilehelte lelkét, miután kikötötte, hogy semminemű ünnepélyesség ne legyen temetésén és egyedül unokaöccse, Élie fia kísérje koporsóját bátyja mellé a temetőbe.

Reclus szegényül halt meg, pedig élete szűkös és mérsékletes volt a túlságig. Mint vegetáriánusnak és antialcoholistának, kenyér és gyümölcs volt a tápláléka és víz az itala. Szenvedés, üldöztetés, csalatkozás volt életének folytonos kísérője. Bámulatos, hogy e mellett milyen emberszeretet, milyen melegség árad szét iratainak minden során. Az ember egyéniségét kultiválta, az egyént és szabadságát minden társadalmi békótól függetlenné szeretne volna kiküzdni. Ezért nemcsak tollat forgatott, hanem kardot is fogott és életét többször kockáztatta. Ezen utopia kedvéért hajlandó volt a nemzeti, az állami és a vallási közösséget feláldozni; a mai társadalom kapcsainak széttörésére törekedett.

Nagy álmódzó és a mártíromságig önfeláldozó volt Reclus; mintha a kereszténység apostolainak szelleme született volna újra benne.

Kropotkin, Reclus hű barátja és munkatársa, azt írja róla, hogy mint embert, talán még nagyobbra lehetett őt becsülni a geographusnál. A kivel csak érintkezett szóval vagy írásban, az el volt ragadtatva egyéniségétől; igazságszeretetének, önzetlenségének varázsa fölényes befolyással volt mindenkire.

Bizonyítják ezt azok a levelek is, a melyeket a K. M. Természettudományi Társulat irattárában vannak. Üzleti jellegűek ezek, abból az alkalomból jöttek, a mikor a »La Terre« a Természettudományi Társulat könyvkiadó-cyklusában magyarul: A Föld, A Földgömb életjelenségeinek leírása. I. A kontinensek. 1879. II. Az ocean. — A légkör. — Az élet 1880. Király Pál és Révész Samu fordításában megjelent.¹⁾

Az egyik levél Szily Kálmánnak, a másik Király Pálnak szól. Mindennapos tartalmukban is ragyogó nyelvezet, szerénység és melegség, a nagy és igaz egyéniségek búbája csillog.

Tudósnak a szó közkeletű értelmezésében Reclus Elisée-t nem nevezhetni, mert tudományos vizsgálódások, fölfedezések, földrajzi részletkutatások eredményei nem fűződnek nevéhez. A Föld országairól azonban többet tudott mint kortársai közül

¹⁾ Reclus munkáiból még kettőt ültetett át a Kir. Magy. Természettud. Társulat a magyar nyelvbe: »A hegyek története« és »Patak élete« czimű két kis gyönyörű könyvet.

akár ki. Lelkiismeretesen felkutatta az adatokat és mindig beleélte magát abba az országba, a közé a nép közé, a melyről épen írt.

Pedáns kritikával nem szabad és nem is illik Reclus munkáit illetni, bizony tévedés van azokban elég; azonban ha népszerű modorban írt könyveinek mindig érdekes tárgyát, bőséges adatait, gyönyörű képeit és poetikus stylusát mérlegeljük, akkor Reclus Elisée-t minden időre mint az ismeretterjesztő irodalomnak remekíróját nevezhetjük.

KÖTET.	I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

I. KÖTET.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovicz Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

II. KÖTET.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

III. KÖTET.	I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1 > — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. Báró <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 30 >
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >

IV. KÖTET.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >

IX. KÖTET.	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	— kor. 60 fil.	
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	— > 60 >	
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— > 80 >	
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1 > 20 >	
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >	
	X. KÖTET.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 30 >
II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...		— > 60 >	
III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...		— > 60 >	
IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól ...		— > 60 >	
V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...		1 > — >	
VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...		— > 40 >	
VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...		— > 50 >	
VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...		1 > — >	
IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...		— > 30 >	
X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...		1 > — >	
XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...		1 > — >	
XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól		— > 30 >	
XI. KÖTET.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 30 >	
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1 > 20 >	
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 80 >	
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Frankenó Vilmos</i> r. tagtól ...	2 > — >	
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól ...	— > 30 >	
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— > 40 >	
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	— > 40 <	
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— > 40 <	
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 20 >	
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— > 40 >	
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól ...	— > 40 >	
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 > — >	
XII. KÖTET.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 60 >	
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	— > 60 >	
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— > 60 >	
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— > 30 >	
	V. Bethlenfalvi Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól ...	— > 80 >	
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	— > 60 >	
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól ...	— > 30 >	
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól ...	— > 30 >	
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól ...	— > 60 >	
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— > 80 >	
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— > 60 >	
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól ...	— > 45 >	
XIII. KÖTET.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— > 40 >	
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól ...	— > 80 >	
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— > 80 >	
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól.	— > 60 >	
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.	— > 60 >	
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól ...	1 > — >	
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	— > 30 >	
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1 > — >	